

od svih mogućih svjetova« (njem. *die beste aller möglichen Welten*), pri čemu jasno i sažeto izlaže Leibnizovu argumentaciju za ovakav zaključak.

Naredne stranice studije autor posvećuje Voltaireu, koji će prvobitno kroz pjesmu »Pjesma o katastrofi Lisabona«, a zatim i kroz poznato satirično djelo *Candide*, kritizirati Leibnizovo učenje o najboljemu od svih mogućih svjetova, pitajući se: *je li moguće da je ovo, zapravo, najgori od svih svjetova?* U fusnoti 350, na stranici 172, autor izlaže usporedbu *Candidea* s radnjom popularne igrane serije *Game of Thrones*, pri čemu su zajednički elementi pesimizam i snaga ljudskoga diskurzivnoga mišljenja, koji u televizijskoj seriji, uz zanemarivanje teonomnog izvora morala, dovode do otvorenog promoviranja brojnih perversnosti i morbidnosti, čemu možemo dodati i okultne radnje, što po autorovu »dubokom uvjerenju« igrani sadržaj u cijelosti čini kompatibilnim suvremenom okultnom kulturnom izražaju.

Pogovor koji je u ovoj knjizi napisao Kerim Sušić umnogome je značajan. U njemu će Sušić, između ostalog, ukazati na ozbiljnost i temeljitost studije, obilježenu iznimnim analizama i poznavanjem klasične filozofske literature, što nije u pravilu karakteristika teoloških djela na našim prostorima.

Na samome kraju, složit ćemo se s ocjenom Kerima Sušića da je knjiga *Geneza i razvoj moderne evropske ezoterijske tradicije* Beglerovičev, iako nedovršen, vjerojatno najvažniji projekt, pored izuzetnih teoloških studija kao što je djelo *Akaidaska učenja Ebu Hanife*, kao i da je riječ o jednoj od najvažnijih znanstvenih publikacija koje su objavljene u posljednja dva desetljeća u Bosni i Hercegovini, te da će ova knjiga biti od osobite važnosti svim studentima, istraživačima i zaljubljenicima u području povijesti filozofije, filozofije religije, komparativne teologije, religiologije te, naravno, moderne europske ezoterije.

Davud Efendić

Miša Đurković (ur.)

Fašizam u našoj epohi

Čigoja, Beograd 2023.

Zbornik započinje uvodom Miša Đurkovića, koji objašnjava da je uzor za naziv pronađen u klasičnoj knjizi Ernsta Noltea *Fašizam u svojoj epohi*, dok je izvorni povod za sastavljanje ovog zbornika stota obljetnica Marša na Rim, temeljnog događaja u fašističkoj povijesti. Stota obljetnica obilježena je 30. rujna 2022. godine konferencijom i predavanjem uglednog britanskog teoretičara fašizma Rogera Griffina. Spomenuto predavanje izvršeno je i u zbornik u pisanom obliku. Konferencija je potaknula skupinu znanstvenika na izradu zbornika s ciljem jasnijeg teorijskog određenja fašizma. Ostali su razlozi objave zbornika konkretiziranje antifašističkog diskursa, nedostatak prijevoda ozbiljne strane literature i nezainteresiranost inozemnih istraživača za fašizam na prostoru bivše Jugoslavije, ali i definicija fašizma unutar desničarskih političkih ideologija te geografsko i vremensko određenje fašizma. Đurković na kraju uvoda zaključuje da zbornik nudi utemeljene odgovore na ključna pitanja suvremenog proučavanja fašizma.

Prvi rad u zborniku tekstualna je obrada spomenutog predavanja Rogera Griffina o Maršu na Rim, temeljnom događaju ideologije fašizma. Želeći ukazati na važnost simbolike, Griffin svoje predavanje naziva »Marširati i trunuti« kao svojevrsnu igru riječi iz fašističke parole »Marširaj, ne truni«, kojom želi iskazati iskrivljen način poimanja Marša na Rim – kao revolucionarnog preuzimanja vlasti od strane talijanskih fašista. Marš na Rim, izveden krajem listopada 1922. godine, Griffin opisuje kao fašističku paravojnu povorku koja je izvršila uspješnim ishodom tek nakon potpore kralja koji je doveo fašiste na vlast bez istovremenog uvođenja diktature. Revolucionarnog državnog udara, pa čak ni sukoba, dakle, nije bilo, ali je zato moć simbolike tu odigrala presudnu ulogu. Zbog uspješnog ishoda marš je postao simbol fašističkog preuzimanja vlasti u cijelom svijetu, što Griffin dočarava na slici Alessandra Bruschetti »Fašistička sinteza«, koja prikazuje mase uniformiranih muškaraca stoljenih u kolektiv koji postaje simbol moći i promjene. Zato Griffin odlučuje razotkriti mit o Maršu na Rim iz nekoliko različitih aspekata. Prvo pronalazi izvore stvaranja mita u teoriji mobilizirajućeg mita Georgesa Sorela, koja zagovara iskrivljavanje slike o maršu u korist poticanja masa na djelovanje. Nadograđena je modernističkom perspektivom koja maršu daje dodatnu simboliku

jer predstavlja stvaranje novog na temeljima starog, snage djelovanja nasuprot tromosti. Iz navedenog fašisti izvode simboliku marša kao početak nove povijesti, odnosno preporoda nacije, te 1922. godinu kao početak novog doba. I nakon stotinu godina Marš na Rim ima utjecaja na ekstremnu desnicu koja vjeruje u idealizirani mit o revolucionarnoj akciji talijanskih fašista, ali Griffin odbija kritizirati marširanje kao način borbe pozivajući se na pozitivne primjere u prošlosti, te umjesto toga kritizira mitologizirani marš koji propagira ideologija fašizma.

Sociolog Todor Kuljić u drugom radu analizira antifašizam. Smatra da taj pojam, ako ga se teorijski ne definira, zapravo ostaje prazan. Kuljić izdvaja dvije glavne teorije koje oblikuju odnos antifašizma i fašizma, a iz čega proizlazi i definiranje antifašizma. Prva je teorija o fašizmu, koja je usredotočena na talijanski i njemački fašizam kao glavnog protivnika, dok druga teorija proširuje svoje suprotstavljanje na ostale totalitarne sustave – poput komunizma, koja ima naziv »teorija o totalitarizmu«. Objе su teorije isprepletano korištene od nastanka fašizma, kako je odgovaralo u određenom trenutku, u jednom obliku kao antifašizam, a u drugom kao anti-totalitarizam. Međutim, potrebno je naglasiti razlike ovih dviju teorija, koje Kuljić pronalazi u odnosu prema *totalitarizmu*, simbolu utjecaja liberalne teorije, i *antikapitalizmu*, simbolu utjecaja marksističke teorije koja gubi na svojoj snazi nakon 90-ih godina, pri čemu jača nacionalni antifašizam čiji vrhunac možemo vidjeti u Putinovu »antifašističkom« pohodu na Ukrajinu. Kuljić zaključno naglašava da nije dovoljno kritizirati fašizam, nego da je potrebno rastumačiti teorijsku dubinu antifašizma, odnosno razjasniti zamršen diskurs o antifašizmu, a čije se korištenje sve više svodi na pridavanje etikete fašizma svakom političkom protivniku.

Određivanje fašizma unutar sveobuhvatnog političkog pojma krajnje desnice predmet je rada sociologa Jove Bakića. Rad započinje isticanjem uzroka nastanka fašizma kao odgovora na krizu kapitalizma i opasnost komunizma na koju postojeće ideologije nisu dale odgovarajuća rješenja. Fašizam definira kao spoj autoritarnog ksenofobnog nacionalizma i imperijalističkog militarizma s jakim kultom ličnosti te zahtjevom za socijalnim pravima obilježenog nasilnim djelovanjem koje ga čine iracionalnim, ali i korisnim alatom za pridobivanje radničke klase. Bakić zaključuje da fašizam spada pod ekstremnu desnicu, ali od nje odvaja pojam radikalne desnice. Razliku pronalazi u tome što radikalna desnica razizam i ksenofobiju zamjenjuje »etnopluralizmom«, teorijom Alaina de Benoista, kojom se želi sačuvati autohtona kultura od kulturnog

miješanja. Nadalje, fašistički autoritarizam zamjenjuje antielitističkom demokracijom te se odriče nasilja i imperijalizma, čime radikalna desnica postaje sve popularnija. Rad završava s upozorenjem da u kriznim vremenima radikalna desnica lako može postati ekstremnom zbog istog ideološkog temelja svih komponenata krajnje desnice.

U četvrtom radu politolog Tihomir Cipek obrađuje tri tumačenja fašizma: *komunističko*, *konzervativno* i *liberalno*. Rad započinje problematiziranjem istraživanja fašizma, a kao potencijalna rješenja ističe Nolteov termin *generičkog fašizma*, koji ga definira neovisno od ostalih totalitarizama, i Griffinov termin *fašističkog minimuma*, koji je usko vezan uz mit o preporodu nacije. Zatim prelazi na kritike, od kojih prvo obrađuje komunističku teoriju o socijalfašizmu, koja ističe povezanost fašizma i kapitalizma te krivi socijaldemokraciju za izdaju revolucije pristajanjem uz demokraciju, koju vide kao diktaturu buržoazije. Nedostaci ove teorije prikazani su Gramscijevim isticanjem kulturnih i identitetskih značaja kao presudnih, i to usprkos inzistiranju na ekonomskim razlozima u teoriji socijalfašizma, ali i zato što ne može objasniti odupiranje kapitalističke demokracije fašizmu, unatoč neraskidivoj vezi fašista i kapitalista. Zatim je prikazano konzervativno tumačenje fašizma. U tu svrhu rekonstruirana je teorija koja fašizam vidi kao političku religiju, koja uzrok ima u snažnoj sekularizaciji društva koja je na djelu od kraja 18. stoljeća, pa se legitimitet političkog poretka više ne temelji na božjoj volji. Cipek ističe filozofa Erica Voegelina koji percipira fašizam kao *umutarsvjetovnu religiju*, jer ima vjerne sljedbenike koji slijepo podržavaju vođu i ideologiju, koje smatraju nepogrešivim putokazima budućnosti, uz učestale rituale i slavljenjem mučenika i smrti kao iskaza vjere. Cipek mane ove teorije ističe u prenatlaženim pseudoreligioznim utjecajima i umanjivanjem značaja fašističkog terora, ali i zato što izjednačava fašizam s komunizmom, čime sve više postaje dijelom teorije totalitarizma. Upravo je teorija totalitarizma, navedena kao liberalna kritika fašizma, koja je nakon Drugog svjetskog rata istovremeno snažno antikomunistička. Teorija totalitarizma ističe da fašistički poredak gradi totalitarnu državu, a čije su glavne značajke: (1) propagandno isticanje vladajuće ideologije kao jedine istine i (2) djelovanje političke policije koja terorom nastoji proizvesti opće stanje straha, koje ljude prisiljava na pokornost vladajućem poretku. Cipek navodi da teorija totalitarizma naglašava isključivo sličnosti između komunističkih i fašističkih diktatura, a ne vidi razlike. Navodi također da liberalni pristaše teorije totalitarizma ne vide da je fašizam samosvojan fenomen, a ne puka reakcija

na boljševizam. Zaključuje da svaka od analiziranih teorija fašizma ima svoju važnost za razumijevanje fenomena fašizma, ali i mane – budući da ga tumače isključivo s obzirom na svoje političke ciljeve.

Slijede dva rad, povjesničara Rastka Lompára i filozofa Miše Đurkovića, od kojih prvi proučava međuratne pokrete u Jugoslaviji, ali prema principima »novog konsenzusa« u znanstvenim istraživanjima fašizma koje predvode Roger Griffin i Stanley Payne. Lompar karakterizira »novi konsenzus« kao podudarnosti u promatranju fašizma među dijelom istraživača. Njima je zajedničko viđenje fašizma kao političke ideologije, iskonski protivne komunizmu i liberalizmu čiji je konačni cilj nacionalni preporod koji podrazumijeva nasilno izbacivanje neželjenih članova društva. Lompar se odlučuje za Griffinov model i prema njemu analizira stranke i pokrete u međuratnoj Jugoslaviji te ih dijeli na *fašističke, radikalno desne* i *autoritarne konzervativce*. Na njega se nastavlja rad Đurkovića koji postavlja tezu da Nolteovo određenje fašističkog minimuma nije uspješno, jer ne ubraja nacizam, stoga se odlučuje za korištenje metode obiteljskih sličnosti Ludwiga Wittgensteina. Đurković naglašava da korištenje metode obiteljskih sličnosti ističe fašizam kao složenost vrijednosti koje se preklapaju, neovisno o tome imaju li svi pripadnici iste političke obitelji iste vrijednosti, a zbog čega naposljetku zaključuje da je Wittgensteinova metoda korisnija za istraživanje fašizma.

Drugi dio zbornika započinje radom politologa Dušana Dostanića, koji opisuju njemačkog autora utjecajnog na krajnjoj desnici, Armina Mohlera i njegovo viđenje fašizma kao stila. Mohler je tvorac pojma *konzervativna revolucija*, a riječ je o terminu koji obuhvaća sve međuratne njemačke desničare, kritičare zapadne kulture utemeljene na prosvjetiteljstvu, koji ujedno vide nacionalni jezik i zajedničku borbu u ratu temeljem izgradnje nacije, ali ne i nacionalsocijaliste. Mohler nacionalsocijalizam smatra totalitarnom ideologijom koja je bliža staljinizmu nego fašizmu. Svojim radovima Mohler kritizira lijevu, ali i desnu kritiku fašizma te odbacuje gotovo svu literaturu koja istražuje fašizam, jer smatra da su u krivu kada fašizam opisuju kao »programom određenu ideologiju«. Mohler shvaća fašizam kao način ponašanja koji nije nastao i nestao s talijanskim fašistima, nego je stalno prisutan i izražava se agresivnim i hladnim stilom. Mohler ujedno razlikuje fašizam i od etatizma, kojem su red i pravila najbitniji. No, budući da im nedostaje fašistička borbenost, na ruševinama društva žele izgraditi ono što je već *provereno*, a ne *revolucionarno*. Dostanić zaključuje da Mohler priznaje mogućnost slične percepcije fašista s nacistima ili

etatistima, ali da fašizmu nisu potrebne ideje ni uniformirane mase. Dapače, bitan je poseban stil, borbenost isključivo radi borbe same i nasilje koje je simboličko, a ne masovno kao u totalitarizmu, čime se razlikuje od shvaćanja fašizma kao propisane ideologije koje zastupaju pripadnici »novog konsenzusa«.

Na njega se nadovezuje politolog Aleksandar Gajić, koji komparira fašizam s tradicionalizmom te analizira odnos najvažnijih teoretičara tradicionalizma prema fašizmu. Gajić prikazuje tradicionalizam iskonski antimodernističkom ideologijom koja odbacuje svjetovna razmišljanja i fokus stavlja na duhovnost. Takvo je viđenje u suprotnosti fašistima, iako imaju uzore u predmodernističkim teorijama, koriste modernističke ideje djelovanja i stvaranja novog društva. Primjer teorijskog nesklada Gajić ističe kod Juliusa Evole, važnog teoretičara tradicionalizma, koji je pokušao ideje tradicionalizma utjeloviti u fašizam, ali neuspješno – s obzirom na to da su ga smatrali reakcionarnim misliocem čije su ideje zastarjele, premda ga često navode kao uzor. Gajić zaključno potvrđuje nekompatibilnost ovih dviju teorija, neovisno o zajedničkom protivljenju modernizmu, jer daju potpuno suprotna rješenja krize modernizma.

Nadalje, slijede dva rada koja su vezana uz ruski geografski prostor, jedan rad politologa Alekseja Filipovića, u kojem autor radi pregled brojnih znanstvenih istraživanja fašizma, od marksistički nadahnutih u SSSR-u do suvremene Rusije s raznovrsnijim pogledima na fašizam, ali s najvećom koncentracijom radova povezanih s prostorom bivšeg Sovjetskog Saveza. Drugi je rad politolog Stevana Gajića, u kojem autor proučava utjecaj fašizma na rusku kulturu i društvo. Navodi kako su posebno utjecajni film *Bakenbardy* i televizijska serija *Sedamnaest trenutaka proljeća*, koji su u različitim trenucima dovele rusko društvo u kontakt s fašizmom, ali i ostavili trag na rusku kulturu.

Zbornik završava s dvama radovima koji propituju postojanje fašizma u dvjema različitim kulturama, koje potpisuju politolozi Rajko Petrović i Srboľjub Peović. Petrović u svom radu analizira područje španjolskog govornog područja i utjecaj fašizma na njega, gdje pronalazi jedino španjolsku falangu kao fašističku stranku, te proširuje analizu na Brazil u kojem pronalazi Integralističku akciju koja ima brojne sličnosti s fašizmom. Peović svoje istraživanje provodi prema kriteriju Griffinove definicije na desnim pokretima u državama s većinski muslimanskim stanovništvom u 20. stoljeću te analizira pojam *islamofašizam*. Navodi kako je prema Griffinovoj definiciji u islamskom svijetu postojalo nekoliko političkih aktera bliskih fašizmu, ali su bili neznačajni ili kratkotrajni.

Zbornik radova *Fašizam u našoj epohi* predstavlja odličan pregled najnovijih znanstvenih istraživanja fašizma. Radovi doprinose razumijevanju pojma fašizma – ne samo kao ideologije nego i šire, te ga sukladno kompariraju s ostalim ideologijama. Zbornik pokriva sve važne znanstvene poglede na fašizam, dok je veliki doprinos kvaliteti zbornika i sudjelovanje jednog od najutjecajnijih istraživača fašizma, Rogera Griffina. U radovima svih autora ističe se jasno definiranje pojma fašizma kao *ideologije, političkog pokreta i političkog po-*

retka. Uspjeli su pokazati kako suvremeno lijepljenje etikete fašizma, zapravo, sprječava spoznaju i političko suočavanje s ovim fenomenom. Radovi sabrani u ovom zborniku također pomažu da se fašizam teorijski razlikuje od ideologije radikalne desnice. Zaključno treba istaknuti da radovi sabrani u ovom zborniku predstavljaju vrijedan doprinos političkoj teoriji i povijesti političkih ideja.

Fran Jurišić